

ALLIKAS JA KOMMENTAAR

1715. AASTA TALLINNAKEELNE UUS TESTAMENT UUES VALGUSES

Jürgen Beyer, Kristiina Ross

1715. aasta tallinnakeelse Uue Testamendi ettevalmistamisel on peaaegu 200 aasta pikkune uurimislugu,¹ aga selle Põhjasõja-järgne trükkimine on siiani jäänud uurimata. Eestimaa konsistooriumi protokollides ei sisaldu mitte ainult väärtuslikke andmeid trükkimise ja subskribentide kohta, vaid isegi seni tundmatu proovitrükk 1713. aastast.²

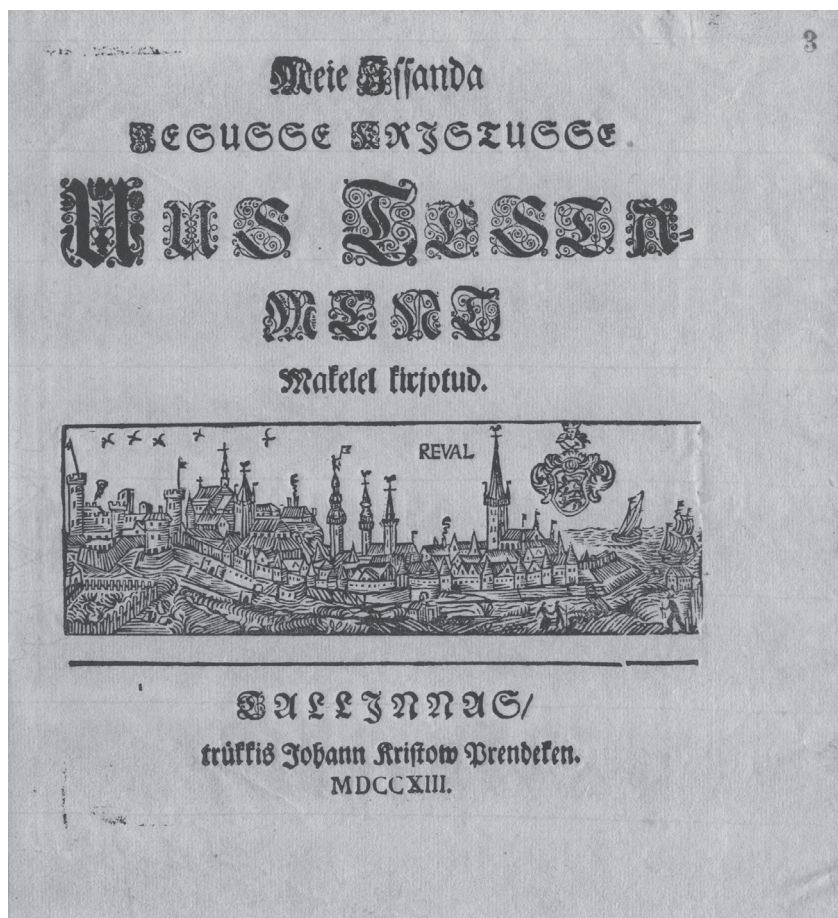
Säilinud proovitrükk on arvatavasti kõik, mis 1713. aastal trükiti. Tegemist on Uue Testamendi esimese poognaga (A1–A4). Poognasse mahuvad tiitelleht, tiitellehe pööre (tühi) ja kuus lehte tekstiga Mt 1:1–5:3. Lehed ei

---

Artikkel on valminud sihtfinantseeritavate teadusteemade SF0180040s08 ja SF0050037s10 ning Eesti Teadusfondi grandri nr 9178 toel.

¹ [Karl Gottlob] Sonntag, “Uebersicht der Geschichte unsrer lettischen und esthnischen Bibel=Uebersetzung”, *Reformations=Jubiläums=Feier in der Rigaischen Abtheilung der Russischen Bibel=Gesellschaft den 19. October 1817 durch Bergmann, Brosse, Büsch, Grave, Mellin, Sonntag* (Riga: Wilh[elm] Ferd[inand] Häcker, 1817), 41–72; W[illem] Reiman, *Eesti Piibli ümberpanemise lugu: meie Piibli 150-aastase juubeli mälestuseks*, 2. trükk (Tartu: K. A. Hermann, 1890); Gustaf Oskar Fredrik Westling, *Förarbetena till den estniska öfversättningen af Nya Testamentet 1715: kyrkohistorisk studie* (Sundsvall: Rob. Sahlins boktryckeri, 1892) (tõlge saksa keelde: Gustav Oskar Friedrich [sic] Westling, “Vorarbeiten zu der ehstnischen Uebersetzung des Neuen Testaments 1715: eine kirchengeschichtliche Studie: uebersetzung aus dem Schwedischen”, *Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland*, 49 (1893), 433–454, 518–537); Toomas Paul, *Eesti piiblitõlke ajalugu: esimestest katsetest kuni 1999. aastani*, Eesti Teaduste Akadeemia emakeele seltsi toimetised, 72 (Tallinn: Emakeele Selts, 1999); Kai Tafenu, *Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel*, Dissertationes philologiae estonicae universitatis Tartuensis, 27 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011).

² Ajalooarhiiv [edaspidi EAA], f. 1187, n. 2, s. 26–31, Eestimaa konsistooriumi protokollid 1710–1724 [edaspidi Konsistooriumi protokollid], siin 1713. a protokoll, l. 3–6p: *Meie Issanda IESUSSE KRISTUSSE UUS TESTAMENT Makelel kirjutud* (Tallinn: Johann Kristow Prendeken, 1713).

Joonis 1. Uue Testamendi 1713. aasta proovitrüki tiitelleht (EAA, f. 1187, n. 2, s. 27, l. 3).

ole pagineeritud. 1715. aasta esmatrüki on Uue Testamendi teksti paigutus lehekülgedel täpselt sama nagu proovitrükis. Igal esmatrüki lehel seisavad täpselt samad salmid nagu proovitrükis, ainult et esmatrüki algab Matteuse evangeelium poogna esimesel leheküljel ja proovitrükis teisel (esimesel leheküljel on tiitel).³ Proovitrüki viimane lehekülg lõpeb kustosega (tookordse kombe järgi pandi iga lehekülje lõppu siirdeviitena järgmise lehekülje algus, et lihtsustada lugemist ühest leheküljest järgmiseni). Kui

³ Esmatrüki lõpeb Matteuse evangeeliumi esimene poogen küll üks leht hiljem, kuna proovitrükis kasutatakse poogna esimest lehte tiitellehe jaoks, 1715. a trükises algab sealt juba Uue Testamendi tekst.

Joonis 2. Uue Testamendi 1715. aasta esmatrüki tiitelheht (TÜR, R A-12231).

see puuduks, oleks päris kindel, et proovitrükk ei jätkunud. Aga kuivõrd vaimulike üldkogu protokollis 1713. aasta 10. juunist⁴ öeldakse, et esimese poogna proovitrükk on valmis,⁵ näib siiski tõenäone, et prooviks trükitigi üks poogen. Proovitrüki eesmärk oli ju ainult näidata, kuidas Uus Testament hakkab välja nägema. Tüpopraafiliselt ei ole proovitrüki ja lõpliku trüki vahel mingit vahet, välja arvatud tiitelheht. Proovitrüki tiitelhel ei ole mitte ainult teine sõnastus (vt allpool), vaid ka teine tüpopraafia: “Uus Testament” kirjutatakse proovitrükis näiteks kapiteelidega. Nii proovi- kui

⁴ Üldkogu protokollid leiduvad samuti konsistooriumi protokolliraamatus.

⁵ Konsistooriumi protokollid, 1713, l. 13, 14.

ka esmatrükis kaunistab tiitellehte Tallinna vaatega puulõige, millel linna nimetatakse saksakeelse nimega REVAL. Pilt oli ajastu jaoks küllalt omapärane valik. Taevane Jeruusalemm oleks palju paremini sobinud!

Uue Testamendi väljaandmisest Eestimaa konsistoriumi protokollides

Katku, sõja ja Vene võimu kehtestamise tõttu oli Eestimaa konsistoriumi istungites paariaastane lünk.⁶ 1713. aasta alguses otsustasid Eestimaa kindralkuberner ja maanõunikud konsistoriumi taastada. Tallinna superintendendil Justus Blanckenhagenil paluti võtta endale esimehe (*Präses*) amet.⁷ Ta kirjutas ise üles konsistoriumi ja kirikuõpetajate üldkogu protokollid, või pigem märkmed, mis hiljem köideti kokku protokolliraamatuna. Säilinud tekstis on palju muudatusi, lisandusi ja mahakriipsustusi. Rapla kirikuõpetaja Christian Hoppius andis Blanckenhageni poolt kirjutatud paberid konsistoriumile üle kümme aastat hiljem, 10. veebruaril 1724.⁸ 1713. aasta protokolliraamat on kohati segane ja raskesti loetav, mis võib olla üks põhjustest, miks seda siinses kontekstis varem pole uuritud.

Enne kui konsistorium tööd alustas, kutsuti Eestimaa vaimulikud üldkogu istungile Tallinnasse. Üldkogu esimesel istungil 1713. aasta 17. veebruaril oli esimene päevakorrapunkt pühendatud Uue Testamendi tõlke väljaandmisele. Blanckenhagen tegi ettepaneku lasta Uus Testament eesti keeles trükkida, kuna seda oleks eriti vaja uutele kirikuõpetajatele, keda oli pärast sõda ja katku päris palju. Hoppiuse andmetel oli Tallinna trükkal valmis raamatu oma kulul kirjastama, kui ta võiks olla kindel, et ostetakse vähemalt 150 eksemplari. Tellimuste arv sai kiiresti täis, nagu näidatakse järgmises peatükis. Kuna tõlgitud käsikirja olid enne katku revideerinud mõlemad Tallinna eesti koguduse pastorid ja mitu maakoguduste pastorit, otsustati jääda selle redaktsiooni ja kirjaviisi juurde, mis oli ametlikult heaks kiidetud nii Eesti- kui ka Liivimaal. Istungile oli kutsutud ka Tallinna Pühavaimu kiriku pastor Eberhard Gutsleff, vaatamata sellele et Tallinna all-linna kogudused moodustasid omaette territoriaalkiriku, mis ei allunud Eestimaa konsistoriumile. Gutsleff oli enne katku olnud üks käsikirja revideerijatest ja töö oli toimunud tema majas. Gutsleff andis

⁶ Viimane protokollitud istung Rootsi ajal toimus 17. augustil 1710. Septembris saadeti konsistoriumi arhiiv Stockholmi (Konsistoriumi protokollid, 1710, l. 98–99).

⁷ Konsistoriumi protokollid, 1713, l. 7, 7p.

⁸ *Ibid.*, l. 54p; 1724, l. 25. 1713. a protokolliraamatu leheküljed pagineeriti 1–96. Hiljem – veel 18. sajandil – köideti lehed kokku. Selle käigus muudeti lehekülgede järjestust. Vana pagineerimise järgi leheküljed 55–58 nüüd puuduvad.

teada, et ta võiks hankida käsikirja, mille järgi raamat trükkida. Konsistoorium oli nõus.⁹

Kust Uue Testamendi käsikiri tuli, protokollist ei selgu. Uue Testamendi teise trüki eestikeelses eessõnas väidetakse 1729. aastal, et käsikiri oli Eberhard Gutsleffi poja Heinrichi käes (“se aus Kullamäe kirriko issand, kes nüüd ellab”). Tema oli enne katku samuti osalenud revideerimistöös Tallinnas “ja olli seddasamma ramato ka ennesele ärrakirjotanud, ning sedda leiti weel temma käes ollemast”.¹⁰ On täiesti võimalik, et käsikiri oli Kullamaa pastori Heinrich Gutsleffi käes. Protokollist selgub igatahes, et käsikirja näol ei olnud tegemist puhtandiga. Eberhard Gutsleffi hangitud käsikiri oli parandustega eksemplar, mille järgi oli tehtud enne katku Liivimaa konsistooriumile üle antud puhtand. Lisaks oli käsikiri saanud sõja ja katku ajal natuke kannatada, aga tekkinud vigu oli 1713. aasta 10. juuniks juba parandatud, seega sel ajal, kui käsikiri oli Eberhard Gutsleffi käes.¹¹ Parandaja nimi protokollist ei selgu, kuid Uue Testamendi esmatrüki saksa-keelse eessõna järgi oli see Heinrich Gutsleff.¹² Üldkogugu manitses Gutsleffi, et trükkida lastaks ainult enne katku heakskiidetud redaktsioon. Juhul kui tekstis esineb probleemseid kohti, soovitati nõu pidada naaberpastoritega.¹³

10. juunil 1713 esitleti proovitrükki vaimulike üldkogul.¹⁴ Nagu enne katku, hakkas istungil kerkima lahkhelisid käsikirja põhimõtete üle ja Tallinna toomkiriku saksa koguduse pastor Erasmus Pegau saatis kirjaliku vastuväite, mida aga ei võetud arvesse (detaile protokollis ei täpsustata). Otsustati jääda vana, heakskiidetud versiooni juurde, sest ükski tõlge ei saa olla perfektne, eriti mitte esimene trükk. Igaüks võis edaspidi oma trükitud eksemplari märkusi teha, aga praegu pidi trükitama olemasoleva versiooni järgi, et mitte rohkem aega kaotada.¹⁵

⁹ Konsistooriumi protokollid, 1713, l. 8, 12p.

¹⁰ *Meie Issanda JESUSSE KRISTUSSE uus Testament ehk Ue Seäduse Ramat ...*, 2. trükk (Tallinn: Joan Köler, 1729), eestikeelne eessõna, 21.

¹¹ Konsistooriumi protokollid, 1713, l. 13, 14, 16p.

¹² *Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummalale Ue Sädusse Sanna mis Pärrest Issanda JEsusse Kristusse Sündmist pühhasst Ewangelistist ja Apostlist on ülleskirjutud / ja nüüd Ma Kelel üllespantud Tallinnas* (Tallinn: Johan Kristow Prendeken, 1715), l. b2p. Protokollis kirjutatakse 11. juunil 1713 (l. 16p): “Das corrigirte [Exemplar] aber hätte Er [Eberhard Gutsleff] bei sich, ob zwar durch die unruhige Zeiten einige kleine defecten entstanden, so wäre doch selbige [sch]on wieder ersetzt, wie auch darüber deßen Sohn Herr Heinrich Gutzleff von Goldenbeck geschrieben”, mis viitab sellele, et Heinrich Gutsleff oli parandustest vähemalt teadlik.

¹³ Konsistooriumi protokollid, 1713, l. 16p.

¹⁴ *Ibid.*, l. 13, 14.

¹⁵ *Ibid.*, l. 12p, 13, 16. Ka Uue Testamendi saksa-keelses eessõnas soovitatakse: “Zwar wird selbiges nicht davor ausgegeben / daß es gantz vollkommen und ohne Fehler sey ...; es

Trükkal Johann Christoph Brendeken tuli 11. juunil kohale ja temaga lepidi kokku, et eksemplar trükipaberil pidi maksma 1 riigitaalri, eksemplar kirjapaberil natuke rohkem. Trükkal tahtis saada osalist ettemaksu. Sellepärast olid mõned pastorid nõus osa oma tellimustest kohapeal kinni maksma. Hoppius pidi tegelema ülejäänud raha kasseerimisega ja sõlmima kirjaliku lepingu trükkaliga. Uus Testament pidi siis ilmuma – nagu juba 1686. aasta tartukeelne Wastne Testament ja 1689. aasta lätikeelne piibel¹⁶ – nii trüki- kui kirjapaberil, st tava- ja luksusversioonis.¹⁷

Ei ole teada, kuidas nägi välja käsikiri, mis anti trükkalile proovitrüki valmistamiseks. Kas tegemist oli lihtsalt esimeste peatükkide ära kirja või terve Uue Testamendi tekstiga? Kas see oli Gutsleffi käsikiri või midagi muud? Saksakeelsete raamatute puhul võis trükkal küll kirjaviisi oluliselt mõjutada, aga vaadeldava proovitrüki puhul on see vähe tõenäoline. Esiteks ei ole kindel, kui palju trükkal ja tema sellid oskasid eesti keelt. Teiseks oli kirjaviis nii hell küsimus, et vaevalt riskiti siin uute tülidega. Kolmandaks on proovitrükis vähe ilmseid trükivigu (vt allpool). Seetõttu on üsna kindel, et tellija luges hoolikalt korrektuuri ja et kirjaviis oli meelega valitud. Ükskõik, millist käsikirja trükkal kasutas, oli Gutsleffil arvatavasti olemas terve Uue Testamendi käsikiri samas redaktsioonis kui proovitrükk.

Tänapäeval on säilinud Uue Testamendi tõlkest kolm käsikirja, mida säilitamiskohtade järgi nimetatakse Müncheni, Stockholmi ja Tartu käsikirjadeks.¹⁸ Need kõik on puhtandid, nii et ükski neist ei saa olla see käsikiri, mis anti Eberhard Gutsleffile.

---

wird aber der geneigte Leser consideriren / daß diesesmahl das Eys gebrochen / und was versehen ist / gar leichte repariret werden könne / wenn diejenigen / so dazu von GOtt Gaben empfangen / ihre Exemplaria mit rein Papier durchschiessen lassen / und was sie meinen / das verbessert werden könne / marqviren, und solches dem Hochw. Consistorio zustellen / da denn / wenn das Werck wieder aufgeleget werden solte / solches alles in gehörige Consideration kan gezogen werden / und also dieses Werck mit der Zeit zur möglichen Volkommenheit gelangen" (*Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament* (1715), l. b3). Selline eksemplar arvutu hulga parandustega on hoiul Tartu Ülikooli Raamatukogus (kohaviit R A-12231), vt Jürgen Beyer, "Undeutsche Bibeln für Deutsche? Zur Benutzung der ersten lettischen, dörptestnischen und revalestnischen Bibeldrucke (1685–1715)", "Willst du dich am Ganzen erquickern, So mußst du das Ganze im Kleinsten erblicken" (Goethe). *Studies on the German book presented to Ulrich Kopp in his retirement*, hrsg. von William A. Kelly, Jürgen Beyer (Tartu: Tartu University Press), ilmumas (tõlge eesti keelde: Jürgen Beyer, "Mittesaksakeelsed Piiblid sakslaste jaoks? Esimeste läti-, tartu- ja tallinnakeelsete piiblitrükiste kasutamisest", tõlk. Kai Tafenau, *Eesti Ajaloohiivi toimetised*, 21 (2013) (ilmumas)).

¹⁶ Beyer, "Undeutsche Bibeln für Deutsche?"

¹⁷ Konsistoriumi protokollid, 1713, l. 16, 14.

¹⁸ *Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705: Luuka evangeelium. Apostlite teod*, koost Kristiina Ross (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007).

Teaduskirjanduses on käibel väide, et Uue Testamendi trükiväljaande “[a]lgataja ja peamine toimetaja oli Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff”,¹⁹ aga konsistooriumi protokollid annavad teistsuguse pildi. Protokollis kirjutatakse tavaliselt ainult *härra Gutsleffist*, aga kontekstist selgub, et enamasti oli tegemist Heinrichi isa, Tallinna Pühavaimu kiriku pastori Eberhard Gutsleffiga. On täiesti selge, et tema tegeles trükkaliga. Tema ülesanne oli trükitöö järele vaadata. Ta sai seda Tallinnas elades palju paremini teha kui tema poeg Kullamaal. Niimoodi oli võimalik poognate kaupa korrektuuri lugeda, ilma et trükitöö jääks mitmeks nädalaks seisma, sest transport Kullamaale ja tagasi oleks võtnud palju aega ja sel ajal poleks olnud võimalik trükitüüpe kasutada muuks tööks.²⁰ 9. septembril 1713 kutsuti Gutsleff ja Brendeken konsistooriumi istungile esinema, aga kohale tuli ainult trükkal. Ei mainita Gutsleffi eesnime ega teenistuskoha, ent kontekstist selgub siingi, et tegemist oli Tallinna pastoriga. Konsistoorium tahtis teada saada, kuidas läheb Uue Testamendi trükkimisega, sest oli olnud kuulda, et töö käib natuke uniselt (“etwas schläf[r]ig”). Brendeken vastas, et oli jõudnud Markuse evangeeliumini. Ta vabandas hilinemist sellega, et tema abikaasa oli just sünnitanud lapse ja et Gutsleff oli olnud ära reisil. Lisaks olevat tal palju probleeme teise ja kolmanda korrektuuriga (“und machte mann Ihm wegen der andern und dritten correctur offt viele verdrießlichkeiten”). Konsistoorium manitses Brendekeni nii tähtsat tööd ilma takistusteta läbi viima. Samuti lubas konsistoorium pöörduda Gutsleffi poole, et temagi töötaks selle heaks nii hoolsalt kui võimalik. Brendeken lubas hoolsalt ja hoolikalt edasi töötada.²¹

1713. aasta protokollid lõpevadki 9. septembriga. Konsistooriumi esimees Blanckenhagen suri sama aasta oktoobris.²² Arvatavasti toimus järgmine

¹⁹ Endel Annus, “Eestikeelse Piibli väljaandmisest ja levitamisest”, *Raamatuloolist*, toim Helgi Vihma et al., Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae = Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 1 (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1990), 12–40 (22); vt juba Johann Friedrich v. Recke ja Karl Eduard Napiersky, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*, 2. köidet (Miiitavi: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1829), 152; *Meie Issanda JESUSSE KRISTUSSE uus Testament* (1729), eestikeelne eessõna, 21.

²⁰ Vrd Jürgen Beyer, “Errata und Korrigenda”, *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 37 (2012), 27–39 (29, 33–34).

²¹ Konsistooriumi protokollid, 1713, l. 25p.

²² Liivi Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885*, Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885, 2 (Tallinn: [Aarma Maja], 2007), nr 70, annab surmadaatumiks 30. oktoober. Aarma tsiteerib Tallinna kirikuraamatuid, aga nendes mainitakse ainult matmist järgmise aasta veebruaris. H[ugo] R[ichard] Paucker, *Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge* [sic] (Reval: Lindfors Erben, 1849), 340 kirjutab “30. October (alias den 5. October)”. Juhuluulekogu matuse puhul annab surmapäevaks

istung alles poolteist aastat hiljem, 15. märtsil 1715. Hugo Richard Pauckeri Eestimaa pastorite leksikonis on küll kirjas, et Bernhard Riesemann andis oma ametivande konsistooriumi sekretärina 15. märtsil 1714,²³ aga siin on tegemist trükiveaga. Protokollist selgub, et see juhtus täpselt aasta hiljem.²⁴ See läheb kokku Pauckeri teatega, et maanõunik parun Adam Johann von Üxküll sai konsistooriumi esimeheks kuu aega varem, 16. veebruaril 1714.²⁵ 1714. aasta protokolliraamatut ei ole tänapäeval olemas. Näib, et seda pole kunagi eksisteerinud. 1715. aasta protokollid algavad 15. märtsi istungiga. Seega on täonäoline, et 1713. aasta sügisest kuni 1715. aasta kevadeni konsistoorium ei tegutsenud, millele viitab ka täielik arhivaalide puudus sellest ajast.²⁶

16. märtsil 1715 luges Hoppius konsistooriumi istungil ette oma kirjutatud Uue Testamendi saksakeelse eessõna, mis kiideti üksmeelselt heaks. Kui loeti terve eessõna, nagu me tunneme seda trükkituna, toimus istungil pikk ettelugemine, sest eessõnal on üksteist väikese šriftiga lehekülge. Samas kohas mainib protokoll, et eesti piibel [sic] oli parajasti trükkimisel.²⁷

17. juunil 1715, Eestimaa kirikuõpetajate üldkogul, paluti subskribentidel maksta ülejäänud raha Tallinna Gutsleffile, kelle käest nad võiksid saada oma eksemplariid. Samal päeval ilmus trükkal ja küsis oma tasu, sest raamatud olevat valmis. Talle vastati, et ta saab lubatud raha Gutsleffi käest, kui toob talle kokkuleppitud 150 eksemplari.²⁸ Tallinnakeelne Uus Testament ilmus seega 1715. aasta juunis.

---

3. oktoobri 1713 (*Klag= und Trost Zeilen über Den tödtlichen / doch Höchstseeligen Hintrit Des ... Herren Hn. Mag. JUSTI Blanckenhagens Superintendentis dieser Stadt, Praesidis des Consistorij Provincialis und Pastoris der Gemeine zu St. Olai. Nach dem derselbe den 3 Octobr. des verwichene[n] 1713^{den} Jahres sanfft und seelig verschieden und darauff den 18 Februar. dieses Jahres in volckreicher Versammlung in der Kirche zu St. Olai beerdiget wurde abgestattet von Nachfolgenden des hiesigen Stadts Ministerij (Reval: Johann Christoph Brendeken [1714]).* Pealiskaudselt vaadates võib kuupäevaks lugeda ka "5 Octobr." või "3octobr." Igal juhul tundub, et Blanckenhageni haigestumise ja surmaga lõppes konsistooriumi töö.

²³ Paucker, *Ehstlands Geistlichkeit*, 34.

²⁴ Konsistooriumi protokollid, 1715, l. 2.

²⁵ Paucker, *Ehstlands Geistlichkeit*, 17.

²⁶ Aastate 1710 ja 1716 vahel puudub dokumente konsistooriumi niinimetatud Acta sarjas (EAA, f. 1187, n. 2, s. 394 ja 395). Ka säilik EAA, f. 1187, n. 2, s. 126, kirjavahetusega aastatest 1705–94, ei sisalda ühtegi kirja aastatest 1708–22. Võib-olla leidub veel andmeid Uue Testamendi väljaandmise kohta Eberhard Gutsleffi ja Blanckenhageni asjaajamis-dokumentides Tallinna Pühavaimu ja Oleviste kirikute või linnasuperintendentuuri arhiivides.

²⁷ Konsistooriumi protokollid, 1715, l. 4, 4p.

²⁸ *Ibid.*, l. 9, 9p.

Järgmisel päeval lepiti raamatuköitja Johan Gellerniga kokku tasu, mille ta pidi Gutsleffi käest saama iga köidetud eksemplari eest.²⁹ Tundub, et osa eksemplaridest müüdi köidetuna, mis tol ajal oli haruldane, sest raamatuid müüdi tavaliselt köitmata kujul ja ostja lasi need ise köita.

1715. aasta lõpuni räägitakse konsistoriumi protokollis Uuest Testamendist veel ainult seoses tööga, et mõned kirikuõpetajad olid väga aeglased rohkem kui kaks aastat varem tellitud raamatute eest maksma. Oktoobris mainitakse, et trüki täielik valmimine sellepärast venib,³⁰ mis ei lähe hästi kokku trükkali juunikuus esitatud infoga, et trükk on valmis.

Kahjuks ei selgu protokollist midagi selle kohta, kuidas sattus mõnedesse 1715. aasta Uue Testamendi eksemplaridesse bibliograafiliselt kuni hiljutise ajani kirjeldamata lisa “Õppetaja Lutterusse pühha Õppetus sest Ramatust / mis Paulus neile Romalitele on kirjotanud”.³¹ Martin Lutheri “Vorrede auff die Epistel S. Pauli an die Römer” eelnes mitmes tollaegses saksa piiblis Pauluse kirjale roomlastele. Lisa on trükitud erineval paberil teise vesimärgiga ja teistsuguse šriftiga. Kui 1729. aastal anti välja Uue Testamendi teine trükk, põimiti Lutheri eesõna ümbertöötatud vormis tüpograafiliselt ülejäänud tekstiga samas kohas, kuhu ta on köidetud osadesse 1715. aasta eksemplaridest, st Apostlite tegude ja Pauluse kirja roomlastele vahele.³² Bibliograafiliselt peaks lisa käsitlema iseseisva trükisena.

Säilinud tallinnakeelsetes Uue Testamendi käsikirjades Lutheri eessõna ei leidu. Tundub, et lisa tõlkimine ja trükkimine sündis soovist lähendada tallinnakeelset Uut Testamenti Lutheri tõlkele. Seesugusele soovile viitavad võib-olla ka mõned muudatused tekstis proovitrükist esmatrükini (vt allpool).³³

²⁹ Konsistoriumi protokollid, 1715, l. 11p.

³⁰ *Ibid.*, l. 12p, 21p, 22.

³¹ Puudub näiteks Göttingeni Ülikooli Raamatukogu eksemplaris. Lisa kohta vt Beyer, “Undeutsche Bibeln für Deutsche?”

³² *Meie Issanda JESUSSE KRISTUSSE uus Testament* (1729), 488–494.

³³ Tänapäeval peetakse algkeeltest tõlkimist küll enamasti otstarbekamaks, aga varauusajal võis Lutheri tõlke aluseks võtmine olla teatud sotsiaalsetes ja keelelistes oludes põhjendatud, nagu selgub Ida-Preisimaa leedukeelse piibli saksakeelsest eessõnast: “Hat man die deutsche Uebersetzung Lutheri zum Grunde gelegt; nicht in der Absicht, Lutheri Arbeit auf den Thron der Vollkommenheit, auf der [sic] nur die heilige [sic] Sprachen sitzen, zu erheben, oder sie wohl gar, wie man uns gegenseitig vorwerfen will, zu vergöttern ... sondern man ist hierinn eines theils andern Uebersetzungen gefolget, die Lutheri Verdeutschung zum Grunde gelegt, andern theils hat man sich den Verfassungen der Litthauischen Gemeinen bequemet, in welchen beydes deutsch und litthauisch geprediget wird, um den Vortrag in der Anführung der Schriftstellen in beyden Sprachen gleichstimmig zu machen” (*BIBLIA, Tai esti: Wissas Szwentas Ráftas, Séno ir Naujo Testamento, pagal Wokišką Pėrstáttimą D. Mertino Luteraus, Su kiekwieno*

Eestikeelse eessõna ja Matteuse evangeeliumi vahel on sisse liimitud leht, mis sisaldab “Mönnigad Öppetussed nende ees / ke pühha Kirja ... öige Kassoga ... tahtwad luggeda.” Arvatavasti on see tõlgitud mingist saksakeelsest piiblist.

1715. aasta Uue Testamendi trükiarv ja ostjad

Enne katku oli olnud kavas trükkida Uus Testament Rootsi kuninga rahalise toetusega, aga tegelikult eraldati ettenähtud 800 taalrist 600 Tallinna toomkiriku ülesehitamiseks pärast 1684. aasta põlengut. 1713. aastal oli seis hoopis parem. Nagu juba eespool mainitud, oli trükkal valmis kirjastama Uue Testamendi tingimusel, et leitakse vähemalt 150 subskribenti. See arv sai kiiresti täis: 1713. aasta 17. veebruari konsistooriumi üldkogu istungil tellis 18 kirikuõpetajat kokku 150 eksemplari (neli pastorit võtsid ühtekokku 88 eksemplari, ülejäänud tellisid keskmiselt 4,4 eksemplari igaüks).³⁴

Kuna väga harva on võimalik leida andmeid 18. sajandi alguses trükitud raamatu ettetellijate nimede ja soovitud eksemplaride arvu kohta, toodagu siinkohal loetelu: Eberhard Gutsleff (Tallinna Pühavaimu kirik, 25 eks), Heinrich Gutsleff (Kullamaa, 25 eks), Erasmus Pegau (Tallinna toomkiriku saksa kogudus, 2 eks), Wolmar Anton Pancovius (Järva-Madise, 4 eks), Georg Handtwig (Kadrina, 15 eks), Arend Johann Knüpffer (Kuuvalu, 5 eks), Joachim Nicolaus Wilcken (Hageri, 5 eks), Johann Middendorf (Keila, 5 eks), Johann Christoph Schwabe (Ambla, 3 eks), Peter Schwabe (Türi, 3 eks), Paul Johann Kniper (Jõhvi, 6 eks), Carl Philipp Kniper (Viru-Jaagupi, 6 eks), Heinrich Christoph Wrede (Harju-Jaani, 8 eks), Martin Arvelius (Viru-Nigula ja Rakvere, 4 eks), Martin Johann Roth (Märjamaa, 5 eks), Heinrich Lanting (Järva-Peetri ja Anna, 3 eks), Helmich Reinhold Ludwig (Juuru, 3 eks) ja Christian Hoppius (Rapla, ülejäänud eksemplari³⁵, st 23 eks).

Kuni 10. juunini lisandus veel 34 tellimust kokku kaheksalt pastoriilt: Leonhard Senff (Lääne-Nigula, 4 eks), Johann Matthias Arvelius

Perskyrimo trumpu Pranešimmu, ir reikalingu Pazenklinnimu tu paczû Żodzû, kurrie kittose Pěrskyrimose randomi, Nû kellû Mokytojû Lietuwoj' Lietuwißkay pėrstattytas, 2. trükk (Königsberg: Philipp Christoph Kanter, 1755), l. 7(p-)8(p). Eestimaa konsistooriumi seisukoht 1680. aastate piiblitõlkevaidlustes ei olnud ilmselt nii tagurlik, nagu tihti väidetakse, vt *Piiblikonverentsid ja keelevaidlused: põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690): allikapublikatsioon*, koost Leino Pahtma, Kai Tafenau, toim Jürgen Beyer, Ex fontibus archivi historici Estoniae [1] (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003).

³⁴ Konsistooriumi protokollid, 1713, l. 8p.

³⁵ *Ibid.*, l. 8p: “Der Herr Magister Hoppius erklärte sich den rest zu complirung der 150. exemplarien zu nehmen”.

(Harju-Madise, 6 eks), Johann Eberhard Udam (Mihkli, 5 eks), Johann Levanus (Lihula ja Kirbla, 4 eks), Christian Anton Kettler (Karuse ja Hanila, 5 eks), Samuel Tunder (Käina, 3 eks), Constans v. Geldern (Haljala, 3 eks) ja Hermann Johann Heitzig (Kose, 4 eks).³⁶ Kokku telliti Uut Testamenti seega 184 eksemplari.³⁷

Kuivõrd esimest korda tehti ettetellimise pakkumine vaimulike üldkogu veebruarikuu istungist osavõtjaile, on ootuspärane, et kõik subskribendid olid kirikuõpetajad. Aga ka kuni juunikuuni ei lisandunud ettetellijatele mitte ühtegi mõisnikku, käsitöölist ega talupoega. See sobib hästi sellega, mida me teame esimeste mittede piiblitrükiste säilinud eksemplaride algsetest omanikest, kes olid enamasti kas kohalikud kirikuõpetajad või välismaa õpetlased.³⁸ Muidugi ei ole teada, mida kavatsesid oma ülejäänud eksemplaridega teha pastorid, kes tellisid näiteks rohkem kui viis eksemplari. Üks eksemplar oli vajalik endale, teine anti võib-olla kirikule või köstrile, paar-kolm eksemplari võis ehk reserveerida poegadele, kes läksid õppima usuteadust. Kas ülejäänud eksemplarid müüdi välismaa õpetlastele, kes kollektioneerisid tol ajal agaralt piibli esmatõlkeid kõik-sugustes keeltes?³⁹

Lõpuks trükiti väidetavalt 400 eksemplari. Seda arvu esitatakse mitmes käsitluses, aga kahjuks alati ilma viiteta algallikale.⁴⁰ Oletades, et trükise tiraaž oligi 400 eksemplari, ja maha arvutades subskribeeritud eksemplariid ja need kogudused, kus subskribendid töötasid, jäi veel 216 eksemplari. Jagades selle umbes 60 tallinnakeelset kirjandust kasutava koguduse vahel,⁴¹ saame keskmiselt 3,6 eksemplari iga koguduse jaoks. Ilmselt ost-

³⁶ Konsistooriumi protokollid, 1713, l. 14p.

³⁷ Kui raamat oli valmis 17. juunil 1715, mainitakse ilma seletuseta ainult 150 eksemplari (vt märkus 28).

³⁸ Beyer, "Undeutsche Bibeln für Deutsche?"

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ Annus, "Eestikeelse Piibli väljaandmisest ja levitamisest", 22; Paul, *Eesti piiblitõlke ajalugu*, 401; *Eestikeelne raamat 1525–1850*, toim E[ndel] Annus, Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia, 1 (Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2000), nr 94. Vane-mates töödes (Sonntag, "Uebersicht"; Reiman, *Eesti Piibli ümberpanemise lugu*) ja konsistooriumi protokollides kuni 1715. a lõpuni trükiarvu ei mainita.

⁴¹ Lähtusime ülevaadetest järgmistes raamatutes: Paucker, *Ehstlands Geistlichkeit*, XII–XIV; Martin Ottow *et al.*, *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918* (Köln, Viin: Böhlau, 1977), 78–147. Mõnel kogudusel oli kaks kirikuõpetajat, mõnel pastoril oli kaks kirikut, mõned ametikohad olid vakantsed. Narvaga ei arvestatud. 1713. a seisuga oli Eestimaal (v.a Tallinn) ametis 37 pastorit ("Facies Ministerii Provincialis Esthonicus", Konsistooriumi protokollid, 1713, l. 15, 15p), samal ajal kui Pauckeri teatmikus on ära toodud 44 kogudust (Paucker, *Ehstlands Geistlichkeit*). Põhjalikumate detailuuringutega võiks tulemust veel täpsustada, ka näiteks eesti-läti piirialadel, aga umbkaudselt peaks arvutus olema korrektne.

sid 60 pastorit isegi vähem ja osa tiraažist jäi arvatavasti esialgu müümata, sest järgmine trükk tehti alles 1729. aastal. On lihtne ette kujutada, et talupojad, käsitöölised ja mõisnikud ostsid 1715. aastal Uue Testamendi ainult erandjuhtudel.

Talupojad ja linnaeestlased lugesid ja kuulsid – välja arvatud mõni üliharv erand⁴² – tol ajal veel ainult neid Uue Testamendi tekste, mida kasutati perikoopidena (jumalateenistuses ettelooetavate katkenditena evangeeliumitest ja epistlitest). Perikoopide kogu leidus ka niinimetatud käsiraamatus, mida juba aastakümneid iga paari aasta tagant uuesti trükiti.⁴³ Talupojad ja linnaeestlased tol ajal Uut Testamenti veel ise ei lugenud.

Kui üleval oli näha, et konsistooriumi ilmalik sekretär kirjutas “N. T.” asemel “Bibel”, oli see muidugi viga, aga võib-olla ka päris valgustav viga. Sekretär Riesemann oli sündinud 1690. aastal Tallinna kaupmehe pojana ja sai ülikooliharidust⁴⁴ ilmselt juristina. Ta oli esimest päeva ametis ja arvatavasti ei olnud väljaandmiskatsetega kursis. Võib oletada, et väljaspool teoloogide ringkonda ei olnud tõlkeprojektist palju teada, isegi haritlaste seas mitte.

Toomas Paul kirjutas, et 1715. aasta Uut Testamenti on “[t]eadaolevalt säilinud ainult kaks tervet eksemplari”,⁴⁵ aga praeguseks on teada kümme eksemplari, millest ainult ühel on suuremaid puudujäike.⁴⁶

Proovi- ja esmatrüki keeleline võrdlus

Eelkirjeldatu ning ka 1715. aasta trükiväljaandes ilmunud Hoppiuse eessõna sõnastuse järgi⁴⁷ võiks arvata, et 1715. aastal trükiti seesama variant, mida 1713. aastal trükkima oli asutud, ilma vahepealse toimetamisvooruta. Nõnda võiks kaudsetele andmetele tuginedes eeldada, et proovi- ja esmatrüki vahelisel ajal tekstiga enam ei tegeletud ning proovi- ja esmatrüki

⁴² Vt Aivar Põldvee, “Wennekülla Hans and Estonian church language”, *Eesti ja soomeugri keeleteaduse ajakiri*, 3:1 (2012), 259–278, Jürgen Beyer kommentaaride valgusel, Beyer, “Undeutsche Bibeln für Deutsche?”

⁴³ Jürgen Beyer, “Luteriusu käsiraamatud”, *Balti kirjakultuuri ajalugu: diskursid ja žanrid*, 1: keskajast kuni umb. 1840. a.-ni, toim. Liina Lukas, Jaan Undusk ja Ulrike Plath (ettevalmistamisel).

⁴⁴ Arvo Tering, *Lexikon estländischer, livländischer und kurländischer Studenten an europäischen Universitäten 1561–1800*, hrsg. von Jürgen Beyer (Köln: Böhlau, ettevalmistamisel).

⁴⁵ Paul, *Eesti piiblitõlke ajalugu*, 401.

⁴⁶ Beyer, “Undeutsche Bibeln für Deutsche?”

⁴⁷ *Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament* (1715), saksakeelne eessõna, l. b2p.

vahel saab ilmnedä vaid korrekatuuriparandusteks liigituvaid lahknevusi. Ometi selgub, et sisse on viidud päris suuri ja olulisi muudatusi.

Muudetud on juba raamatu pealkirja sõnastust tiitellehel. Proovitrüki lühike pealkiri “Meie Issanda IESUSSE KRISTUSSE UUS TESTAMENT Makelel kirjutud” asendati pikemaga: “Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummalä Ue Säduisse Sanna mis Pärrest Issanda JEsusse Kristusse Sündmist pühhasst Ewangelistist ja Apostlist on ülleskirjutud / ja nüüd Ma Kelel üllespantud Tallinnas”. Lõplik variant vastab sõna-sõnaliselt – välja arvatud “Ue Säduisse Sanna” – 1686. aasta tartukeelsele Wastsele Testamendile: “Meije Issanda JEsusse Kristusse Wastne Testament / Echk Jummalä Pöhä Sönnä / Kumb Perräst ISSANDA JESUSSE KRISTUSSE Sündmist pöhist Ewangelistist nink Apostlist om ülleskirjutetu” ja 1685. aasta läti Uuele Testamendile: “Tas Jauns Testaments Muhsu KUNGA JESUS KRISTUS / Jeb Deewa Swehtajs Wahrds / Kas Pehz ta KUNGA JESUS KRISTUS Peedsimschanas no teem Swehteem Preezas=Mahzitajeem un Apustußeem usrakstihts”. 1715. aastal lisati ainult “ja nüüd Ma Kelel üllespantud Tallinnas”. Viimane oli küll liialdus, sest 1715. aasta Uus Testament põhines nii Eesti- kui ka Liivimaa vaimulike aastakümnetepikkusel tõlkeja toimetamistööl.

Seesugune teisendus oleks siiski mõeldav ka n-ö viimase hetke otsustusena, kuid tekstis endas tehtud parandused eeldavad igal juhul põhjalikumad redigeerimistööd. Proovitrüki säilinud tesktiosa (kuni Mt 5:3 *incl.*) hõlmab kokku 93 piiblisalmi, mis sisaldavad 2023 tekstisõna. Niisiis on tegemist suhteliselt väikese tekstilõiguga, ent selleski kajastuvad mõned olulised leksikaalsed, morfosüntaktilised ja ortograafilised erinevused.

A) LEKSIKAALSED MUUDATUSED. Uus, erineva tüvega vaste on otsitud viiele kreeka originaalteksti sõnale, kusjuures mõnel juhul neist on tegemist terminilaadse sõna või vormeliga ning mõni esineb korduvalt:

προσκυνέω 1713 *kummardama*⁴⁸ → 1715 *paluma* (2:2,8,11, 4:9,10);

ὁ λεγόμενος 1713 *ke(dda) kutsutakse* (+ Trl) → 1715 *ke nimmetakse* (+ N) (1:16, 4:18);

εὐαγγέλιον 1713 *armu õpetus* → 1715 *evangeelium* (4:23);

γεννήμα ἐχιδνῶν 1713 *tõrvakandi mao sugu* → 1715 *ussisugu* (3:7);

παράκληω 1713 *rõõmustama* → 1715 *trööstima* (2:18).

Loetletud asendustest teise, kolmanda ja viienda korral järgib 1713. aasta proovitrükk varasemat traditsiooni ning siin kasutatud vaste langeb

⁴⁸ Üldistavates näitesõnades on siin ja edaspidi kasutatud nii saksa kui ka eesti sõnade korral tänapäevast kirjaviisi, konkreetsetes vorminäidetes originaalkirjaviisi.

Joonis 3. Lehekülg (Mt 3:13–4:11) Uue Testamendi proovitrükist (EAA, f. 1187, n. 2, s. 27, l. 6).

tüvevalikult kokku nii Münchени, Stockholmi kui ka Tartu käsikirjas kasutatatud variandiga. Esimese ja neljanda asenduse ajalugu on kirjum. Sõna *προσκυνέω* varasem vaste on olnud *paluma*, mis oli algselt kirja pandud nii Münchени kui ka Stockholmi ja Tartu käsikirjas, kuid Stockholmi ja Tartu käsikirjas on see hiljem välja kraabitud, maha tõmmatud või alla joonitud ning selle asemele või kõrvale on kirjutatud sõna *kummardama*

Joonis 4. Lehekülj (Mt 3:13–4:11) Uue Testamendi esmatrukist (TÜR, R A-12231).

vastav vorm. Kreeka *ξύδα* ‘mürkmadu’ vasteks on Müncheni käsikirjas *nastik*, Stockholmi ja Tartu käsikirjas *tõrva kandi madu*.

Viiest asendusest kahel juhul on eesti omatüveline vaste asendatud võõrtüvelisega, mis ühtlasi langeb kokku Lutheri saksa tõlkes kasutatud vastega: *armu õpetus* → *evangelium*, vrd Lu 1545⁴⁹ *Evangelium*; *rõõmus-*

⁴⁹ Biblia: Das ist: Die gantze Heilige Schrifft / Deusch / Auff's new zugericht. D. Mart. Luth. ... (Wittenberg: Hans Lufft, 1545). Tundub, et Matteuse evangeliumi alguse osas

tama → *trööstima*, vrd Lu 1545 *trösten*. Lähenedmist saksa tõlkele võib näha ka asenduses *kummardama* → *paluma*, vrd Lu 1545 *anbeten*. Asendust *tõrvakandi mao sugu* → *ussisugu* (vrd Lu 1545 *Otterngezücht*) võib pidada lihtsustavaks üldistuseks, mis näitab, et parandaja ei tundnud väljendit *tõrvakandi madu*. Asendus *kutsuma* → *nimetama* (vrd Lu 1545 *heißen*) aga näib olevat lihtsalt kahe enam-vähem võrdväärse sünonüümi vahetus. Analüüsitud materjal on suuremate üldistuste tegemiseks liiga väike, kuid ettevaatlikult võiks oletada, et parandaja eesti keele pädevus pidi olema varasema versiooni heakskiitnute omast mõnevõrra kitsam.

Ajavahemikus 1713–15 tehtud leksikaalsete asenduste juures on eriti tähelepanuväärne nende hilisem saatus. Nimelt on viiest asendusest kaks (esimene ja viies) Uue Testamendi teises trükis 1729. aastal parandatud tagasi 1713. aasta proovitrükile vastavaks ning jõudnud sellisena (*kummardama*, *rõõmustama*) ka 1739. aasta täispiiblisse. Kolmanda ja neljanda mõiste osas on eesti vaste otsingud jätkunud ja sõnastus üha edasi muutunud, jõudes täispiiblis ringiga taas üsna lähedale proovitrüki sõnastusele:

3:7	1713	<i>tõrwakandi mao suggu</i>
	1715	<i>Ussi-suggu</i>
	1729	<i>usside suggu</i>
	1739	<i>wihhasemmate maddude suggu</i>
4:23	1713	<i>sedda Armo Öppetust sest Rigist</i>
	1715	<i>sedda Ewangeliummi sest Rigist</i>
	1729	<i>sedda kunningrigi öppetust</i>
	1739	<i>sedda kunningrigi armo-öppetust</i>

Ainult teise asenduse korral on ajavahemikus 1713–15 tehtud verbi tüvevahetus jäänud hilisemates trükkides püsima ning tagasi, proovitrükile vastavaks on parandatud ainult 1715. aasta väljaande laiendi käändevorm, nt:

1:16	1713	<i>ke kutsutakse Kristusseks</i>
	1715	<i>ke nimmetakse Kristus</i>
	1729	<i>kedda nimmetakse Kristusseks</i>
	1739	<i>kedda nimmetakse Kristusseks</i>

Lisaks loetletud üheteistkümnemale, arvatavasti süsteemselt ja sihipäraselt muudetud kirjakohtadele, mis puudutavad viit erinevat leksikaalset teisendust, leidub proovi- ja esmatrüki vahel veel viiel korral väiksemaid ja juhuslikumat laadi asendusi, nt 2:11 *ning* → *ja*, 4:24 *ja* → *ning*; 1:20 on proovitrükis

---

Lutheri tõlge kuni 1715. aastani ei muutunud, vt “Fernerer Bericht, was in dieser Edition geleistet worden”, *BIBLIA, Das ist: Die gantze Heil. Schrift ...* (Halle: Wäysenhaus, ³1715), 8–14 (13).

ainsana kõigist siin vaadeldud variantidest kasutatud hüüdsõna *näts*, mis esmatrükkis on ühtlustatult muude salmidega asendatud sõnaga *vaat*, jne.

B) GRAMMATILISED MUUDATUSED. Grammatika osas on ajavahemikus 1713–15 kolmes kohas muudetud objekti vormistust, kusjuures neist kahel korral on Uue Testamendi teises trükis tehtud tagasiparandus, mis on säilinud ka tervikpiiblis:

- 4:7 1713 *Sīña ei pea Jummalat omma Issandat kiusama*
 1715 *Sinna ei pea Jummalā omma Issanda kiusama*
 1729 *Sinna ei pea Issandat omma Jummalat mitte kiusama*
 1739 *Sinna ei pea Issandat omma Jummalat mitte kiusama*
 4:10 1713 *Sinna pead Jummalat omma Issandat kummardama*
 1715 *Tinna [sic] pead Jummalā omma Issanda palluma*⁵⁰
 1729 *Sinna pead Issandat omma Jummalat kummardama*
 1739 *Sinna pead Issandat omma Jummalat kummardama*

Ühel korral on ajavahemikus 1713–15 tehtud objektivormi muudatus, mis on jäänud hilisemates väljaannetes veidi teistsuguses konstruktsioonis püsima, ehkki tänapäeva keeletaju seisukohalt tundub siingi 1713. aasta proovitrüki vormistus kõige vastuvõetavam:

- 1:20 1713 ärrakarda mitte *Mariat omma Naest ennese jure wotta*
 1715 ärra karda mitte / *Maria omma Naese ennese jure wotta*
 1729 ärra karda mitte *Maria omma naese ennese jure wottes*
 1739 ärra karda mitte *Maria omā naese ennese jure wottes*

Lisaks kirjeldatud kolmele objektivormistuse juhule leidub üks muudatus ajafraasi vormistuses (2:16 1713 *sedda aega möda* → 1715 *se Aega möda*) ja üks muudatus objekti positsioonis hulga fraasi vormistuses (3:10 1713 *keige pu ... raiutakse mahha* → 1715 *keik Pu ... raiutakse mahha*). Esimesel juhul on Uue Testamendi teises trükis tehtud tagasiparandus (2:16 1729 *sedda aega möda*), teisel juhul on fraasi edasi parandatud (3:10 1729 *igga pu ... raiutakse mahha*). Kahel korral puudutab ajavahemikus 1713–15 tehtud muudatus arvu väljendamist. Neist ühel juhul on ilmselt tegemist kitsalt morfoloogilise teisendusega ning *de*-mitmus on asendatud vokaalmitmusega, mis *i*-tüvelises sõnas langeb kokku ainsuse vormiga: 3:9 1713 *neistsinnatsist kiwwidest* → 1715 *neistsinnastst [sic] kiwwist*. Ainsuse vormiga kokkulangemise vältimiseks on järgmistes trükkides kasutusele võetud *a*-mitmus: 1729 *neistsinnatsist kiwwast*. Teisel juhul on proovitrüki ainsus

⁵⁰ 1715. a väljaandes ei ole sealjuures tegemist mitte ilma lõputa partitiivi vormidega, vaid, ilmselgelt genitiiviga, sest samad sõnad võivad esineda objekti positsioonis ka t-lõpulisena.

asendatud esmatrükis mitmusega: 2:5 1713 *Prohweti läbbi* → *Prohwedide läbbi*, kusjuures proovitrüki ainsus vastab kreeka originaalile ning teises trükis (1729) ongi tehtud tagasiparandus.

Niisiis võiks ka grammatiliste muudatuste kohta väita, et enamasti ei ole ajavahemikus 1713–15 tehtud muudatustega liigutud sujuvama keele suunas. Ühtki kirjeldatud seitsmest esmatrükis sisse viidud muudatusest ei ole Uue Testamendi teises trükis aktsepteeritud. Neljal juhul on tehtud tagasiparandus ja kasutusele võetud proovitrüki sõnastus, kolmel juhul on fraasi vormistamist omakorda edasi muudetud.

c) MUID MUUDATUSI. Peale käsitletud leksikaalsete ja grammatiliste muudatuste on proovi- ja esmatrüki vahel erinevusi pärisnimede kujus. Olemasoleva napi võrdlusmaterjali põhjal tundub, et vähemalt osade nimede korral kasutatakse proovitrükis pikemaid ja originaalipärasemaid variante, esmatrükis lühendatud ja mugandatud kujusid. Igal juhul kehtib see kohanime *Petlem* korral, mis proovitrükis esineb nii nominatiivis kui muudes käändevormides *h*-lisena, esmatrükis aga ilma, nt 2:6 1713 *Petlehem* → *Petlem*, 2:1, 5, 16 1713 *Petlehemmas* → 1715 *Petlemmas*. Muudel juhtudel puudutab lühendamine ainult kohakäändevorme, nt 1:7 1713 *Salomonist* → 1715 *Salmonist* (aga vrd nominatiiviga 1:7 1713, 1715 *Salomo*), 1:13 1713 *Sorobabelist* → 1715 *Sorabelist* (vrd nominatiiviga 1:12 1713, 1715 *Sorababel*).

Selgesti erinevalt on proovi- ja esmatrüki lahendatud mõningad ortograafilised küsimused. Nii on proovitrükis kasutatud substantiivi kirjutamisel algussuurtähte ainult sporaadiliselt, kuid esmatrükis esineb substantiivi alguses alati suurtäht, nt 1:2 1713 *temma wennad* → 1715 *temma Wennad*. Esmatrüki saksakeelses eessõnas algavad substantiivid samuti suurtähega, mis tol ajal ei olnud veel täiesti enesestmõistetav. Palju erinevusi esineb kokku- ja lahkukirjutamises, millest silmapaistvaim on esmatrükis paiguti sidekriipsu kasutamine proovitrüki lahku- või kokkukirjutuse asemel (kokku 8 juhtu), nt 1:12 1713 *wange wimist* → 1715 *Wange-wimist*, 2:16 1713 *Poeglapsi* → *Poeg-Lapsi*. Ka see vastab saksakeelse eesõna keelekasutusele.

Lisaks kirjeldatud teisendustele leidub proovi- ja esmatrüki vahel veel mõningaid morfofonoloogilisi ja ortograafilisi erinevusi, mis võivad esindada põhimõttelisi lahkevusi kirjanike keelelistes arusaamades, kuid mille kirjeldamine siin üksikjuhtudena võtaks tarbetult palju ruumi, võimaldamata teha argumenteeritud üldistusi. Proovitrüki trükivead (kokku 6) on esmatrükis parandatud, kuid asemele on tekkinud seitse uut trükiviga, mis viitab sellele, et 1715. aasta Uue Testamendi esimene poogen ei ole trükitehnilises mõttes mitte proovitrüki parandatud versioon, vaid on

uuesti laotud. Kasutatud käsikiri võib muidugi endiselt olla sama, võib-olla lihtsalt veel rohkemate parandustega. Samuti on piibltrükiste jaoks vigade arv (keskmiselt rohkem kui üks iga lehe kohta, vähemalt esimesel kuuel leheküljel) suhteliselt suur. Võib oletada, et korrektuuri luges ainult üks inimene – Eberhard Gutsleff.

Protokollist ei selgu, kui palju eksemplare proovitrükist tehti. Juhul, kui oli ainult kaks – üks konsistooriumile, üks trükkalile; rohkem ei olnud ju vaja – ei olnud konsistooriumil 1715. aastal võimalik võrrelda proovitrükki lõpliku variandiga, sest Blanckenhageni-aegsed konsistooriumi paberid anti konsistooriumile üle alles 1724. aastal.

Järeldusi

Kokkuvõtteks võib igatahes tõdeda, et 1713. aasta proovitrüki ja 1715. aasta esmatrüki vahelised erinevused on suuremad, kui võiks oodata tavalise korrektuuri lugemise korral. Sealjuures vastab proovitrükk Uue Testamendi teisele trükile (1729) ja ka tänapäevasele keeletajule paremini kui esmatrükk, nii et viimast võib (vähemalt siin ilmnunud muudatuste osas) pidada mõnes mõttes tagasilöögiks.

Keelelise analüüsi järgi tundub tõenäone, et proovi- ja esmatrüki vahelisel ajal pidi keegi teksti olulisel määral toimetama. Tallinna Pühavaimu kiriku pastori Eberhard Gutsleffi ülesandeks oli suhelda trükkaliga. Arvatavasti oligi tema see, kes korrektuuride käigus muudatused sisse viis. Võib-olla sellepärast kurtis trükkal, et teine ja kolmas korrektuur olid nii vaevarikkad. Muudatused on ootamatud, sest konsistoorium oli selgelt otsustanud katkueelse käsikirja muutmata kujul välja anda. Välistatud pole ka võimalus, et proovi- ja esmatrükk laoti erinevate käsikirjade järgi, ehkki mitte ükski allikas ei maini, et Tallinnas oleks olnud rohkem kui üks Uue Testamendi käsikiri. Lutheri eessõna Pauluse kirjale roomlastele lisati arvatavasti ka alles trükkimise käigus.

Raske on öelda, millist rolli mängis teksti trükkitoimetamisel Rapla kirikuõpetaja Christian Hoppius. Protokollis esineb ta ka teistes asjades organisaatorina ning saksakeelse eessõna autorina, aga kordagi ei mainita, et ta oleks tegelenud eestikeelse teksti toimetamise või trükkimisega.

Pastorid Eberhard Gutsleff, Heinrich Gutsleff ja Christian Hoppius, kes tellisid trükist rohkem kui 20 eksemplari, olid just need, kellest me teame, et nad tegelesid mingil määral 1715. aasta Uue Testamendi tekstiga, kas siis eesti või saksa keeles. Ettetellimiste põhjal võib oletada, et rohkem

inimesi otseselt väljaandmisega seotud ei olnudki (kui välja arvuta trükkal ja tema sellid).

Kahjuks langeb Uue Testamendi ümbertöötamine perioodi, kus konsistooriumi tegevus oli peatunud ja dokumentatsioon seetõttu puudub. On muidugi mõeldav, et 1714. aastal otsustati katkestada trükkimistööd ja uuesti alustada toimetatud käsikirjaga, aga see on vähetõenäoline, sest trükkal oleks küsinud lisaraha ja puudus institutsioon, mis võinuks sellist otsust vastu võtta.

ABSTRACT: Shedding new light on the Tallinn-Estonian New Testament of 1715

This article offers the first study of how the Tallinn-Estonian *editio princeps* of the New Testament was seen through the press from 1713 to 1715. Work on this translation took most of the second half of the seventeenth century, passing through several stages of revision.

After the Russian conquest of 1710 and the plague, it took until the beginning of 1713 before the ruling bodies of the Lutheran church in Estonia started to function again. From September 1713 to March 1715, the work of the consistory was interrupted again (or at least no minutes are preserved). The existing minutes of the Estonian Lutheran consistory and of the general assemblies of the clergy nevertheless cast an important new light on the printing of the translation. Tallinn pastor Eberhard Gutsleff procured a manuscript containing the text of the translation according to the last revision before the war. The Tallinn printer, Johann Christoph Brendeken, offered to defray the printing costs if only 150 subscribers were found. That was quickly the case. The minutes list the subscribers: 26 pastors serving in different parishes all over Estonia. More than 20 copies were ordered by Eberhard Gutsleff, Heinrich Gutsleff and Christian Hoppius – three men who are known to have been involved in the editing and publishing process. The other subscribers mostly ordered three to six copies. If the remaining copies of the New Testament were distributed in similar numbers to pastors, hardly any copies could have reached the homes of peasants, artisans or estate owners.

Last but not least, the minutes contain a specimen print of eight pages, dated 1713. A detailed comparison of this specimen print with the first edition from 1715 shows that the text had been thoroughly revised in the meantime – a fact no other source mentions. Indeed, the minutes explicitly state that the New Testament was to be printed following the last revision before the Russian conquest. The text of the specimen print contains only 2023 words (Matt. 1:1–5:3). Nevertheless, between the 1713 and 1715 versions, some considerable lexical, grammatical as well as orthographical changes can be observed. These alterations were probably made by Eberhard Gutsleff, who appears to have seen the manuscript through the press. The changes, alas, were not necessarily for the better, and the following editions (the second edition in 1729 and the first complete Bible in 1739) often reached solutions closer to the specimen print of 1713 than to the first edition of 1715.

KEYWORDS: Bible translation, book history, history of the Estonian literary language.

JÜRGEN BEYER (b. 1965) is a Senior Research Fellow at the Research Centre of Tartu University Library.*

KRISTIINA ROSS (b. 1955) is a Senior Research Fellow at the Institute of the Estonian Language.**

---

* Correspondence: Tartu University Library, W. Struve 1, 50091 Tartu, Estonia. E-mail: jurgen.beyer@ut.ee

** Correspondence: The Institute of the Estonian Language, Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn, Estonia. E-mail: kristiina.ross@eki.ee